

УДК 613.81(477)

РУХ ТВЕРЕЗОСТІ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Ярослав СТАСІВ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історичного краєзнавства

Розглянуто основні етапи руху тверезості в Галичині середини ХІХ – першої третини ХХ ст. як реакцію представників української інтелігенції на цілеспрямовану алкоголізацію українського населення панівними народами. Проаналізовано три періоди тверезницького руху, а також еволюцію форм та методів боротьби за здоровий спосіб життя.

Ключові слова: рух тверезості, братства тверезості, тверезість, греко-католицьке духовенство, корчма, алкогольні речовини.

Діяльність руху тверезості як наукова проблема вивчена недостатньо. На даний час єдиною узагальнювальною працею є монографія Б. Савчука¹. Організаційний аспект діяльності тверезницького руху під патронатом духовенства Греко-католицької церкви відображений у працях М. Кузик² та І. Рудянин³. Дослідження Л. Сливки розкриває здорові підходи у вихованні молоді товариствами тверезості у Східній Галичині в 1919–1939 рр.⁴

У працях В. Лаби, на основі документального матеріалу проілюстровано процес боротьби за тверезість шляхом організації бойкотів корчем і шинків товариствами тверезості та духівництвом⁵. Важливе місце займають праці В. Садового, який на основі багатого документального матеріалу дослідив тверезі звичаї в Галичині починаючи ще від ХV ст.⁶. Базою джерел дослідження слугують архівні документи з фондів 146 (Галицьке намісництво) Центрального державного історичного архіву м. Львова⁷, а також часопис “Відродження” однойменного товариства⁸.

Метою статті є висвітлення руху тверезості в Галичині в 1840-х – 1939 рр., а також характеристика головних аспектів його діяльності.

У ХVІІ – поч. ХХ ст. алкоголізація українського населення євреями-орендарями і поміщиками здійснювалася завдяки володінню ними правом пропінації (або “примус пропінаційний” – право безподаткового виготовлення та продажу алкоголю на своїй території). Глибина проблеми була усвідомлена інтелігенцією з середовища греко-католицького духовенства, яке відстоювало активну позицію як у політичному, так і в духовному житті тогочасного суспільства.

Перша хвиля тверезницького руху ознаменована створенням товариств тверезості в 1840-х рр. У 1844 р. галицький митрополит М. Левицький видав

куренду (послання, розпорядження), в якій закликав місцевих священиків протидіяти пияцтву через заснування братств тверезості. Вступаючи до товариства, людина складала присягу, яку скріпляла своїм підписом. Присяга виглядала так [мова оригіналу]: “Чиню перед Господом Богом, Пречистою Дівою Марією і святим Ангелом Хоронителем урочисте постановлення в уживанню палених напоїв хоронитися за поміччю Бога і в міру сил своїх до того других побуджати”⁹. Кожне братство мало облікову книгу своїх членів – “Книгу братства тверезості”, куди вносилися короткі дані про кожну людину.

У 1845 р. в селах Брошнів та Горинь (нині Івано-Франківщина) братства заснував місцевий священик І. Козакевич. Галицькі села, як зауважив Б. Савчук, “прокинулися від летаргічного сну”, і цілими громадами вступали до братств тверезості. До прикладу, з 855 тис. віруючих греко-католиків Перемишльської єпархії 272 тис. вступили у братства¹⁰. Священик обраний до певної парафії залежав від фінансової підтримки місцевого пана. Для останнього діяльність братств означала зменшення кількості питущих, а звідси й прибутку. Попри це, широкі кола греко-католицького кліру з гуманістичних міркувань ставали на боротьбу з корчемним промислом. Для тогочасних віруючих вступ до братства та клятва неживання алкогольних речовин мала велике стримувальне значення¹¹.

Масштабність першої хвилі руху тверезості зумовила масове згортання корчем і шинків. Фінансове становище євреїв-шинкарів змусило їх вдатися до авантюри: в єврейській пресі греко-католицький клір був звинувачений в антисемітизмі. Євреї та шляхта, не без допомоги алкогольних лобістів, надсилали численні скарги у вищі законодавчі органи – галицький сейм та віденський парламент¹². У петиціях доцільність скасування тверезницького руху обґрунтовувалася мільйонними збитками для бюджету. Відповідно, рух почав поступово слабшати.

Револьюційна весна 1848 р. змусила австрійську владу докорінно переглянути суспільно-політичну основу життя десятків народів монархії. Скасування панщини продовжило демонтаж інших пережитків класичного феодалізму. Парламентський указ від 7 вересня 1848 р. забороняв панам примусовий збут алкоголю селянам. Але становище селян не покращилося до бажаного рівня: вони далі залишалися залежними від панів, а в селах далі зводили корчми й шинки, де в будь-який час можна було купити алкогольні вироби. Селяни, незважаючи на примітивні технічні знаряддя праці отримали нові можливості ведення господарства. Їм було надано право вільного розпорядження власним майном, у тому числі землею. Але, з іншого боку, – це тільки грало на руку власникам алкогольного промислу. Останні надавали селянам можливість брати алкогольні речовини в борг, або вимінювали їх на речі – одяг, взуття, коштовності, худобу¹³. У джерелах поч. ХХ ст. знаходимо інформацію про факти пропивання цілих земельних ділянок та господарств. Бували випадки, що через шкідливу звичку однієї людини бідували цілі сім’ї¹⁴.

Волею громади, виходячи із морально-етичних міркувань, корчми будувалися на краю села – подалі від церков та громадських будівель. Інколи конкуренція змушувала власників будувати по дві і більше корчем в одному селі. Ненормований “графік роботи” корчми (вона працювала вдень і вночі) створював можливість придбати алкогольні речовини у будь-який зручний час. Уночі корчми перетворювалися на перевальні склади крадених речей, худоби та інших товарів, якими могли розрахуватися злодії за спиртні речовини, не маючи грошей¹⁵.

Після утворення в 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії та прийняття її конституції духовне й фінансове життя селян мало покращилося. Невдовзі загострилися відносини з Пруссією, а війна 1869 р. мобілізувала у військо багато чоловіків. Дефіцит робочої сили спричинив зубожіння села, яке стояло на межі голоду. Перебуваючи у стані постійного стресу (за відсутності психологічної підтримки), багато людей дедалі частіше схилилися до вживання алкоголевмісних речовин. Знову масовим явищем стало пияцтво. Черговий раз греко-католицьке духовенство взялося за справу витверезення українського народу наприкінці 1860-х рр.

Другу стадію руху тверезості (кін. 60-х рр. XIX ст.) в Галичині патрунував галицький митрополит Йосиф Сембратович. За його наказом були створені групи священиків, котрі під час літургій виголошували антиалкогольні прочитання з метою привернення уваги громадськості до ідеї тверезості. У посланні “Про високу гідність людини” від 3 квітня 1874 р. Й. Сембратович гостро засудив вживання алкоголю як один із найважчих гріхів. Ця куренда також зобов’язувала кожного священика виголошувати промови антиалкогольного та антитютюнового спрямування під час богослужінь¹⁶.

Заслугує на увагу лист Й. Сембратовича папі Пієві IX, в якому йшлося про створення братств тверезості. Папа благословив ініціативу 30 червня 1874 р., відтак братства отримали автономію в роботі, а владні структури не мали права яким-небудь чином перешкоджати їхній діяльності. Розпорядженням від 4 серпня 1874 р. Й. Сембратович зобов’язав священнослужителів засновувати братства при церквах та приходах. Тоді ж було затверджено статут загальний для усіх братств, із можливістю внесення доповнень. “Братчикам” заборонялося вживати міцні спиртні речовини, а також обмежувався вжиток пива та вина¹⁷.

Проповідання тверезих цінностей на наукових засадах та проведення протиалкогольних лекторіїв здійснювали місії тверезості, що діяли при братствах. Показово в цьому контексті є “Програма наук, на святах місійних в Станіславчику, деканату Олеського, що відбулися 6-7 і 8 жовтня 1876 року”. Серед проповідей були виголошені: “Про високе звання людини”, “Про гріх”, “Про згубні наслідки п’янства” та інші¹⁸.

Вагомим результатом діяльності братств тверезості в 1870-х рр. був масовий вступ людей до них. Запис до братства був добровільний, але деякі священики вважали відмову гріхом. У 1874 р. тільки на Тернопільщині обітницю тверезості склали 8 тис. осіб¹⁹, а за іншими підрахунками на 1874 р. припадає 400 тис.

членів братств²⁰. Рух тверезості у 1870–1880-х рр. був напрочуд дієвою формою соціально-політичного спротиву. Завдяки бойкотам корчем та протестам за 1878–1882 рр. зменшилася кількість шинків із 23 тис. до 18,5 тис.²¹. Черговий раз рух тверезості спричинив зменшення кількості споживачів алкоголю, що помітно скоротило прибутки власників цього бізнесу. Вочевидь, такий порядок справ не міг їх влаштувати. Й. Сембратович був викликаний до Відня. Імператор Франц Йосиф I вмотивував Сембратовича звільнити митрополичий престол (жовтень 1882 р.) відданістю монархії та національним патріотизмом²².

Наступником великого митрополита став Сильвестр Сембратович. Осмислюючи згубні наслідки вживання алкоголю, він видав “Звернення до вірних русинів католиків” (1885), яким закликав молодь та увесь народ до тверезості і обмеженого вживання алкоголю на хрестинах, похоронах або інших зібраннях.

Куренда С. Сембратовича датована 1896 р. вносила зміни до статутів братств тверезості. Їм надавалася печатка та клейноди, а “братчикам” повністю заборонялося навіть сидіти за столом із наявністю алкогольних речовин. Це свідчить про глибинне розуміння митрополитом адаптивних факторів “алкогольного довкілля”, головно їх згубного впливу на молодь²³.

На початку ХХ ст. тверезницький рух розвивався із новими силами. У 1901 р. його очолив видатний український гуманіст, меценат та патріот, галицький митрополит Андрей Шептицький. “Пастирським листом до вірних Станиславівської єпархії, даний у дні св. Пророка Іллі” виданий в 1899 р., Шептицький звернувся до населення із закликом “працею, ошадністю та тверезістю усунути вбогість із нашого життя”²⁴. Тверезий підхід Андрея Шептицького у вихованні молоді ілюструє його нота до семінаристів Богословської академії, якою суворо заборонялося вживання алкогольних речовин.

Форма діяльності братств тверезості за часів митрополита Андрея Шептицького не змінилася порівняно з попереднім періодом: відозви, заклики, духовні послання до народу, а також місії тверезості з протиалкогольними і тверезницькими програмами. З кожним роком “братчики” напрацьовували щоразу більший досвід та обсяг навчального матеріалу, а ряди тверезості поповнювалися новими членами. За деякими підрахунками в 1910–1913 рр. в галицькому краї діяло не менше 465 братств тверезості, нараховуючи 33–35 тис. осіб²⁵.

На поч. ХХ ст. греко-католицьке духовенство надалі було головним ініціатором бойкотування корчем. Подекуди бойкоти у селах відбувалися в унісон з великими містами. Наприклад, п’яти тисячне віче у Львові 12 жовтня 1908 р. було спричинене зростанням кількості шинків та корчем у Галичині. Питання боротьби за тверезість, а також загальна шкода спиртовмісних й тютюнових речовин для здоров’я була розкрита у виголошених на мітингу промовах²⁶.

Як і в попередні роки на поч. 1900-х рр. пияцтво, як закономірний наслідок вживання та доступності алкоголю, гостро бентежило передову українську

інтелігенцію. Проблема набрала не тільки протиалкогольного, а й соціально-політичного підтексту. Право пропінації в цей період, хоча значно обмежене, але надалі залишалося у шляхти. Своєю діяльністю – головно інформаційною – активісти тверезницького руху протидіяли поширенню корчем у селах та містах. У джерелах досить часто зустрічаються заклики бойкотувати корчми, відрикатися від горілки та інших спиртовмісних речовин²⁷. Головний підхід та методи діяльності товариств тверезості виглядали не як “боротьба з алкоголізмом та пияцтвом” (що є прямим наслідком вживання алкоголю), а боролися з їх причиною – вживанням. На відміну від деяких сучасних українських політиків та медиків, тогочасна інтелігенція усвідомлювала нагальність боротьби за тверезість.

У 1910–1920-х рр. пияцтво набрало неабияких масштабів. Трапляються, навіть, згадки про п’яних школярів, або вживання спиртовмісних речовин починаючи від 6 річного віку²⁸. У той час середньостатистична людина за рік вживала бл. 12–14 літрів абсолютного алкоголю (30–35 л горілки). Найбільш питущими регіонами були Гуцульщина, Покуття, Лемківщина та Волинь²⁹.

Епохальною подією стало заснування у Львові (грудень 1909 р.) товариства “Відродження”, найвідомішого та діяльного з-поміж протиалкогольних організацій Галичини. Осередки товариства діяли на Івано-Франківщині, Самбірщині, Золочівщині, на Волині та інших регіонах. Мета діяльності товариства вбачалася у “визволенні українського народу від впливу алькоголізму й нікотинізму, уважаючи це визволення кінцевою підоймою духовного, фізичного й матеріального движення (поступу) і культурного розвою українського народу” – сказано в його статуті³⁰. На сторінках однойменного друкованого органу (редактори Софія Парфанович та Іван Раковський) товариства публікувалися протиалкогольні, протитютюнові та тверезницькі матеріали на основі наукових даних³¹.

Згідно зі статутом головними інструментами діяльності “Відродження” були: активне бойкотування корчем; пропагандистська робота шляхом читання лекцій, доповідей; поширення листівок про шкоду алкоголю, видання плакатів, прокламацій, календарів; у планах – заснування харчових закладів з відсутністю алкоголю (молочарні, крамниці); заснування лікарень для алкозалежних та душевно хворих; започаткування масштабної програми проведення безалкогольного дозвілля (весілля, уродини тощо)³².

Стараннями активістів руху тверезості, у квітні 1920 р. польський уряд прийняв низку протиалкогольних законів, згідно з якими у святкові та ярмаркові дні корчми не торгували. Заклади торгівлі спиртними виробами могли розташовуватися на відстані не менш як 500 метрів від будь-яких місць де працювало хоча б 15 людей. Алкоголь продавався лише від 15 до 19 години особам, які досягли 21 року. У разі порушення закону передбачався штраф, втрата торгової концесії або позбавлення волі на термін до трьох років³³. Незважаючи на перешкоди, польське

протиалкогольне законодавство давало змогу “Відродженню”, “Просвіті” та іншим товариствам організувати плебісцити для ліквідації корчем. За деякими підрахунками, протиалкогольні плебісцити у 1920-х рр. відбулися в 402 українських громадах, із них 75% у 1929–1930 рр.³⁴.

У десятках українських сіл існувала парадоксальна ситуація: чим біднішим вважалося село, тим більш воно було питушим, і навпаки. Середня галицька громада витратила на алкоголевмісні речовини від 10 тис. злотих за рік. До прикладу, в 1937 р. алкогольний бюджет Польщі становив 1,44 млрд. зл.³⁵. Зокрема, пляшка горілки у 1920-1930-х рр. коштувала 3-5 злотих. До порівняння ціни на деякі товари: 100 кг жита – 13,75 зл., 100 кг гречки – 18,50 зл., корова – 190 зл., кінь – 80 зл.³⁶. Як бачимо, в той період алкогольні вироби були дуже дорогими порівняно з дешевизною продуктів харчування. На відміну від “того часу”, зараз в Україні усе навпаки: дешевий алкоголь і високі ціни на харчі.

Окрім “Відродження” протиалкогольний рух був презентований такими організаціями як “Рідна Школа”, “Просвіта”, “Луг”, “Сокіл”, “Пласт”, “Орли-КАУМ”, “Український Спортовий Союз”, “Каменярі”. Часописи, на сторінках яких знаходимо протиалкогольні статті: “Народна Справа”, “Свобода”, “Новий Час”, “Правда”, “Громадський Голос”, “Українське Життя”, “Віра і Наука”, “Діло”, “Жіноча Доля”, “Нова Зоря”, “Жорна”, “Батьківщина”, “Вісті” та інші видання. Широко популярною була тверезницька наукова література: М. Кінаш “Пити чи не пити?” (Львів, 1914), Т. Масарик “Про етику й алкоголізм” (Рогатин, 1929), М. Чайковський “Чарка горілки – море сліз” (Рогатин, 1929) та багато інших³⁷.

У 1939 р. Західна Україна була приєднана до складу СРСР. Згідно зі статистикою, у Львові діяло 7 лікєро-горілочних фабрик та один бровар, а також одне підприємство безалкогольних напоїв³⁸. Тверезницькі організації припинили своє існування, а їх місце зайняли витверезники. До середини 1980-х рр. діяльність руху тверезості була забута.

Висновки. Упродовж майже цілого століття на Західній Україні діяв потужний тверезницький рух, основною метою якого було оздоровлення українського суспільства шляхом боротьби з корчмами та шинками, як формами поширення спиртовмісних рідин. Патрунували рух тверезості представники греко-католицького духовенства – Михайло Левицький, Йосиф та Сильвестр Сембратовичі, Андрей Шептицький та інші, а також світська інтелігенція презентована головним чином товариством “Відродження”. За цей період рух тверезості пройшов еволюцію від складання колективних присяг на відречення або утримання від ужитку алкоголю, до заснування громадських організацій, видання періодики, наукової літератури тощо. Незважаючи на постійний тиск з боку влади та власників алкогольного промислу, рух тверезості істотно вплинув на зменшення масштабів пияцтва. Тверезе слово, яке несли в українське суспільство учасники руху, тривалий час було запорукою фізичного та духовного розвитку нашого народу.

THE SOBRIETY MOVEMENT IN EAST GALICIA IN XIX – FIRST PART OF XX CENTURY.

Yaroslav STASIV

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Local History

The author studied main stages of anti-alcohol movement in Galicia in the middle of 19th – beginning of 20th centuries. The article covers the response of Ukrainian elites to the alcohol distribution among Ukrainian people.

Key words: anti-alcohol movement, anti-alcohol brotherhood, Greek Catholic clergy, alcohol

---

¹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 2001. – 248 с; *його ж.* Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (ост. третина XIX – кінець XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1999. – 116 с; Савчук Б., Білавич Г. Учням гірських шкіл про антиалкогольний рух на Прикарпатті [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: www.gs.frankivsk.org/Content/files/Magazine/1/docs/

² Кузик М. Роль греко-католицького духовенства в боротьбі за тверезість / М.Кузик // Історія. – 2010. - № 4. – С. 84–89.

³ Рудянин І. П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі за тверезість у Східній Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. П. Рудянин // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Л. Українки. – Рівне, 2008. – С. 33–36.

⁴ Сливка Л. В. Питання антиалкогольного виховання дітей і молоді у діяльності українських громадських товариств Західної України (1919–1939 рр.) / Л. В. Сливка // Педагогічний альманах. – 2010. - №5. – С. 278–283.

⁵ Лаба В. “Не пийте, хлопці”, – Україна просить. Історія боротьби галицьких українців за своє духовне визволення. / В.Лаба. – Львів, 2000. – 87 с; *його ж.* Як галичани йшли шляхом національного відродження 100 років тому. (З історії бойкотування корчми в Галичині у 1902–1914 роках). / В. Лаба. – Львів, 2008. – 60 с.

⁶ Садовий В. Пияцтво і боротьба з ним на українських землях у XV–XX століттях. / В. Садовий. – Дрогобич: ПП “Швидкодрук”, 2009. – 72 с; *його ж.* Антиалкогольні братства, товариства і гуртки та їх роль у боротьбі з пияцтвом на Галичині в XIX – першій половині XX ст. / В. Садовий. – Дрогобич: ПП “Швидкодрук”, 2010. – 88 с.

⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 1, 25, 43, 58.

⁸ Відродження. Видає Українське Протиалкогольне товариство “Відродження” у Львові. – 1931. – Ч. 1-2, 1934. – Ч. 23-24; 1935. – Ч. 7-8; 1937. – Ч.1, 11.

⁹ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки... – С. 23.

¹⁰ Савчук Б., Білавич Г. Учням гірських шкіл про антиалкогольний рух на Прикарпатті [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: www.gs.frankivsk.org/Content/files/Magazine/1/docs/

¹¹ Лаба В. “Не пийте, хлопці”... – С. 19.

¹² Кузик М. Роль греко-католицького духовенства... – С. 86.

¹³ Рудянин І. П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі за тверезість... – С. 34.

¹⁴ Лаба В. Як галичани йшли шляхом національного відродження... – С. 6–12.

¹⁵ Рудянин І. П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі за тверезість... – С. 34.

¹⁶ Кузик М. Роль греко-католицького духовенства... – С. 86.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Рудянин І. П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі тверезість... – С. 34.
- ¹⁹ Савчук Б., Білавич Г. Учням гірських шкіл про антиалкогольний рух на Прикарпатті [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: www.gs.frankivsk.org/Content/files/Magazine/1/docs/
- ²⁰ Кузик М. Роль греко-католицького духовенства... – С. 88.
- ²¹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості... – С. 52.
- ²² Рудянин І. П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі тверезість... – С. 35.
- ²³ Кузик М. Роль греко-католицького духовенства... – С. 86.
- ²⁴ Рудянин І. П. Греко-католицьке духовенство в боротьбі тверезість... – С. 35.
- ²⁵ Савчук Б., Білавич Г. Учням гірських шкіл про антиалкогольний рух на Прикарпатті [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: www.gs.frankivsk.org/Content/files/Magazine/1/docs/
- ²⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 869. – Арк. 2.
- ²⁷ Лаба В. Як галичани йшли шляхом національного відродження... – С. 3–7.
- ²⁸ Сливка Л. В. Питання антиалкогольного виховання дітей... – С. 278.
- ²⁹ Савчук Б., Білавич Г. Учням гірських шкіл про антиалкогольний рух на Прикарпатті [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: www.gs.frankivsk.org/Content/files/Magazine/1/docs/
- ³⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 3907. – Арк. 1.
- ³¹ Відродження. – Ч. 1, 7–8, 23–24.
- ³² Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 3907. – Арк. 3–4.
- ³³ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки... – С. 39–45.
- ³⁴ Сливка Л. В. Питання антиалкогольного виховання дітей... – С. 279.
- ³⁵ Відродження. – Ч. 2.
- ³⁶ Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки... – С. 8–9.
- ³⁷ Там само. – С. 59.
- ³⁸ Історія Львова в документах і матеріалах / уклад.: М. В. Брик. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 217–218.